

ԲԵԼԻՆԴԱ ՔՈՒՓԵՐ¹
ԹԱՆԵՐ ԱՔԶԱՄ²

ԹՈՒՐԲԵՐԸ, ՆԱՅԵՐԸ ԵՒ «G-WORD»³ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ⁴

Պատմությունն ունի վաղուց քողարկված իր ականադաշտերը՝ նախազգուշացումներով առ այն, որ սահմանախախտները կարող են մտնել [այնտեղ] միայն իրենց վտանգելու պատրաստակամությամբ: Հաշվի առնելով առկա սպառնալիքները՝ ոգեւորիչ է այն հանգամանքը,

¹ Համաշխարհային քաղաքականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող (առավել մանրամասն տե՛ս <https://www.humanrightscolumbia.org/profile/faculty/belinda-cooper%20> (ստ. 30.04.2024 թ.) (ծնթ.՝ մասամբ թրգմ.):

² Թուրք պատմաբան եւ հասարակագետ. առաջին թուրք գիտնականներից է, որ ճանաչում եւ բացահայտորեն քննարկում է Հայոց ցեղասպանությունը: Հեղինակ է բազմաթիվ գրքերի (տե՛ս Թ. Ա.ՔԶԱՄ, Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ: Հայոց ցեղասպանությունը եւ էթնիկ զտումները Օսմանյան կայսրությունում, Երեւան, 2015, եւ այլն) ու հոդվածների, սակայն նրա առավել հայտնի աշխատություններից է «A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, New York, 2006» գիրքը, որը նույնպես թարգմանվել է հայերեն՝ «Նախտառակ Արարք. Հայոց ցեղասպանությունը եւ թուրքերի պատասխանատվության հարցը, Երեւան, 2021» (ծնթ.՝ մասամբ թրգմ.):

³ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների իշխանությունները դեռեւս կանգնած են երկընտրանքի առջեւ՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայերի դեմ կազմակերպված գործողությունները բնութագրել «Genocide» («Ցեղասպանություն») բառով, թե հրաժարվել դրանից՝ հաշվի առնելով Ամերիկայի ռազմավարական դաշնակցի՝ Թուրքիայի նախազգուշացումները: Այդուհանդերձ, տասնամյակներ շարունակ սույն շրջանակում բազմաթիվ բանավեճեր են ծավալվել «Genocide» եզրույթի շուրջ, որը ձեռք է բերել այնպիսի մի զորություն, որ քաղաքական որոշ շրջանակներ հրաժարվում են բարձրաձայն արտաբերել այն՝ փոխարենը շրջանառելով «Genocide» բառի առաջին տառի հիմամբ մշակված մի նոր՝ «G-word» եզրույթը: Ըստ «Կարնեգի Եվրոպա» հետազոտական կենտրոնի ավագ գիտաշխատող Թ. դե Վաալի՝ սույն մտայնության պատճառն այն է, որ «ցեղասպանություն» բառը, հավանաբար, սպառել է իրեն. դրանից զատ՝ այն բովանդակում է չափազանց մեծ հուզական ներգործություն, չնայած որ ողբերգական իրադարձությունները նկարագրելու համար ճիշտ ընտրված հասկացություն է: Այնուամենայնիվ, հայերի մեծամասնության կարծիքով՝ Ցեղասպանության տարիներին կազմակերպված կոտորածներն ու հայ մարդու վերապրած դառն փորձառությունները լավագույնս կարող են բնութագրվել հենց «ցեղասպանություն» եզրույթով, իսկ թուրքական իշխանությունների համար ընդունելի է ցանկացած այլ բառ (առավել մանրամասն տե՛ս <https://carnegieeurope.eu/2014/12/16/g-word-armenian-massacre-and-politics-of-genocide-pub-57528> եւ <https://css.ethz.ch/en/services/digital-library/articles/article.html/5f374126-8d76-45b0-8f1b-7479ffb42504>, ինչպես նաև՝ <https://www.economist.com/international/2011/06/02/the-uses-and-abuses-of-the-g-word> (ստ. 30.04.2024 թ.) (ծնթ.՝ թրգմ.):

⁴ Տե՛ս B. COOPER & T. AKCAM, Turks, Armenians, and the “G-Word”, “World Policy Journal”, vol. 22, Issue 3, Fall 2005, էջ 81–93 (ծնթ.՝ թրգմ.):

որ թուրքերի ու հայերի նոր սերունդը նորովի է դիտարկում պատմական կարեւորագույն իրադարձությունը՝ կազմաքանդվող Օսմանյան կայսրությունում 1915 եւ 1920 թթ. միջակայքում տեղի ունեցած հայերի զանգվածային կոտորածը, որը տասնամյակներ շարունակ բաժանել է նրանց: Այդ կայսրությունից առաջացած թուրքական Հանրապետությունը գրեթե ի սկզբանե անդրդվելիորեն հրաժարվում է ընդունել զանգվածային ջարդերի պատասխանատվությունը՝ դրանք բնութագրելով որպես Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում եւ դրանից հետո թուրքիայի թշնամիներին՝ հայերի ցուցաբերած օգնության հետեւանք: Այդուհանդերձ, այլ երկրների պատմաբաններն այդ սպանությունները դիտարկում են իբրեւ ի. դարի առաջին ցեղասպանություն. եւ, իրոք, եզրույթն ինքնին առաջացել է Անատոլիայում կազմակերպված արյունահեղության հիմամբ⁵:

[Պահպանված] ապացույցները երբեք էլ զուտ ակադեմիական քննարկման առարկա չեն եղել հենց այդ երկու ժողովուրդների համար. թուրք մտավորականները, որոնք կասկածի տակ են առել Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական տարբերակը, արժանացել են պախարակության, իսկ թուրքական կառավարությունն ահռելի ջանքեր է գործադրել՝ օտարերկրյա կառավարությունների՝ ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձեւերի ընդունման գործընթացի դեմ պայքարելու համար, մինչդեռ

⁵ Թեեւ սույն իրողության առնչությամբ առկա է թուր կարծիք, համաձայն որի՝ Ռ. Լեմկինը «ցեղասպանություն» եզրույթը սահմանել է հրեական կոտորածը՝ Հոլոքոստը բնութագրելու համար, այնուամենայնիվ, անհերքելի փաստ է, որ նրա առաջնային նպատակը եղել է հնագույն ռազմական մարտավարության բնութագրումը, որը վերականգնողական էին նացիստները (տե՛ս S. MANJIKIAN, Genocide and the Failure to Respond, in: “Civil Courage: A Response to Contemporary Conflict and Prejudice”, ed. by N. Kramer, New York, 2007, էջ 48, ամբողջական հոդվածը տե՛ս էջ 47–57): 1944 թ., երբ Ռաֆայել Լեմկինն ստեղծեց «ցեղասպանություն» եզրույթը, նա հիմք ընդունեց 1915 թ. Օսմանյան թուրքիայում կազմակերպված հայերի ջարդերը՝ որպես հիմնարար օրինակ. «Որոշ ընթերցողներ արդեն գլխի են ընկել, թե ես ինչ նկատի ունեմ. այն է՝ երեսուն տարի առաջ թուրքերի իրականացրած գազանությունները հայերի նկատմամբ: Սակայն ոմանք կասեն, որ այդպես չեն մտածել: Ահա սա է մեր ժամանակների ողբերգությունը: Մենք չափազանց շուտ ենք մոռանում: Երեկ զոհերը «միայն» հայերն էին, այսօր «միայն» հրեաներն են, բայց նաեւ լեհերն ու այլ եւրոպական ժողովուրդներ: Իսկ ով կլինի վաղը...» (սույն տողերն առաջին անգամ հրապարակվել են հետեւյալ ամսագրում՝ “Yivo Bleter: The Journal of the Yiddish Scientific Institute”, vol. XXVIII, № 2, 1948, սակայն հայերեն թարգմանությունը վերցրել ենք Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի պաշտոնական կայքէջից՝ <http://www.genocide-museum.am/arm/un.php>՝ ստ. 30.04.2024 թ.): Նույն միտքն առկա է նաեւ այլոց աշխատություններում (առավել մանրամասն տե՛ս Y. AURON, The Banality of Denial: Israel and the Armenian Genocide, New Brunswick-New Jersey, 2003, էջ 9, ինչպես նաեւ J. GUTTMAN, The Beginnings of Genocide. A Brief Account of the Armenian Massacres in World War I, New York, 1948, էջ 3) (ծնթ.՝ թրգմ.):

աշխարհածավալ հայկական մեծ Սփյուռքում բնակվող հայերը վաղուց են թուրքական պատասխանատվությունը դարձրել երկու ժողովուրդների միջև հարաբերությունների բարելավման փորձաքար: Եւրոպական Միությանն անդամակցելու՝ Թուրքիայի ներկայացրած հայտի հետեւանքով շարունակական այս բանավեճը նոր ուշադրության առարկա դարձավ: Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ թուրքական ժխտողականության պատճառով բազմաթիվ եւրոպացիներ կասկածի տակ դրեցին Անկարայի՝ քաղաքացիական ու մարդու իրավունքների պահպանման առնչությամբ ստանձնած պարտավորությունները: Միեւնույն ժամանակ, որոշ եւրոպացիներ սույն վեճն օգտագործեցին իբրեւ պատրվակ՝ մահմեդական մեծամասնություն ունեցող երկրների անդամակցությունն արգելափակելու կամ հետաձգելու համար:

Բարեբախտաբար, սառը պատերազմի ավարտը ո՛չ միայն գրգռեց Թուրքիային իր անցյալի հետ առճակատման մղող ուժերին, այլեւ նախանշեց մի նոր օրակարգ, որի շրջանակում կարելի է այն դիտարկել, եւ, հետեւաբար, ընձեռեց [խնդրի] կարգավորման նոր հնարավորություններ: Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում կատաղի հակամարտությունների կամ բռնապետական իշխանության ժամանակաշրջանները հաղթահարած բազմաթիվ երկրների փորձառությունները ծնունդ տվեցին «Անցումային արդարադատության» նոր բնագավառին: Զատագովներն ու գիտնականները հավասարապես հետաքրքրված են այն միջոցներով, որոնց օգնությամբ երկրներն առնչվում են անցյալի անարդարության հետեւանքով ստեղծված ժառանգությանը, եւ այն հարցով, թե ինչպե՞ս է սույն գործընթացն առնչակցվում խաղաղ, ժողովրդավարական հասարակությունների զարգացմանը:

Անցումային արդարադատությունն ապահովում է հայեցակարգային օգտակար մի համակարգ, որի շրջանակում հնարավոր է տեղորոշել թուրքերի եւ հայերի միջև առկա հակամարտությունը: Սույն դիտանկյունից Թուրքիան հետապատերազմյան Գերմանիայի, հետխորհրդային Արեւելյան Եւրոպայի կամ հետապարտեիդյան⁶ Հարավային Աֆրիկայի հետեւողու-

⁶ «Ապարտեիդ» (անգլ. «apartheid») նշանակում է «ռասայական խտրականություն, մեկուսացում» կամ «ռասայական մեկուսացման քաղաքականություն» (տե՛ս Լ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Ա. ՀԱՋԻ-ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Անգլերեն-հայերեն բառարան միջազգային հարաբերություններին, քաղաքագիտության ու դիվանագիտությանն առնչվող տերմինների եւ արտահայտությունների, Երեւան, 2009, էջ 197, ինչպե՛ս նաեւ՝ Ն. ԲԱՐԱԹՅԱՆ, Անգլերեն-հայերեն բառարան, Երեւան,

Թյամբ պետք է համառորեն պայքարի դրա դեմ եւ, վերջիվերջո, պետք է հաշտվի իր պատմության մեջ առկա մութ կետերի հետ՝ նախքան կկարողանա շարժվել առաջ՝ դեպի առավել ժողովրդավարական ապագան։ Սույն գործընթացում թուրքերի ու հայերի՝ միմյանց մասին ունեցած պատկերացումները կարող են դուրս գալ սառեցված թշնամության շրջանակից, որն ի հայտ է եկել մոտ մեկ դար առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունների հետեւանքով։

ՀԱՅԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԺԹ. դարավերջին, երբ Արեւմտյան տերություններն առավել հաճախ էին հնչեցնում անկումային իրավիճակում հայտնված Օսմանյան կայսրությունը միմյանց միջեւ բաժանելու սպառնալիքը, դրա սահմաններից ներս ազգային ու կրոնական փոքրամասնություններն անհամբերությամբ սկսեցին ավելի մեծ ինքնավարություն պահանջել։ Մահմեդական կայսրության մեջ քրիստոնեական փոքրամասնություն համարվող հայերը, որպես գյուղացիներ, առեւտրականներ ու արհեստավորներ, դարեր շարունակ ապրել են հիմնականում ներկայիս Արեւելյան Անատոլիայի տարածաշրջանում։ Մյուս բոլոր ոչ մահմեդականների պես նրանք նույնպես ունեին զիմմի⁷ կարգավիճակ, որը մոտավորապես համեմատելի էր

2011, էջ 53 եւ այլն)։ «Ապարտեիդ» եզրույթով բնորոշվում է սպիտակամորթների բռնապետական քաղաքական մշակույթի վրա հիմնված գերիշխանությունը, որը պետական մակարդակով խրախուսում էր հարավաֆրիկյան բանտու ժողովրդի եւ ոչ սպիտակամորթ այլ բնակչության նկատմամբ սանձազերծված հալածանքները՝ ի շահ ազգային փոքրամասնություն կազմող սպիտակամորթ հարավաֆրիկացիների։ Այն, որպես պետական քաղաքականության հիմք, որդեգրվել էր 1948-ից։ Մոտ կես դար հետո միայն՝ 1994 թ., Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունում անցկացվեցին համընդհանուր ընտրություններ, որոնց արդյունքում ձեւավորվեց ռասայականության վրա չհիմնված առաջին կառավարությունը, որն էլ ապարտեիդի վերացման վերաբերյալ կայացրեց համապատասխան քաղաքական որոշում։ Թեեւ ռասայական խտրականության եւ ճնշման այդ քաղաքականությունը վաղուց արդեն մերժվել է, այդուհանդերձ տնտեսության եւ հասարակական հարաբերությունների բնագավառներում դրա դրսևորումները մինչ օրս էլ շարունակում են զգալ տալ իրենց (տե՛ս В. ГРИБАНОВА, Образование в Южной Африке. От апартеида к демократическим преобразованиям, Москва, 2003, V. BICKFORD-SMITH, Ethnic Pride and Racial Prejudice in Victorian Cape Town: Group identity and social practice, 1875–1902, Cambridge, 1995, *ինչպես նաեւ* S. CROMPTON, Desmond Tutu: Fighting Apartheid, New York, 2007, T. Lodge, Sharpeville: An Apartheid Massacre and Its Consequences, Oxford, 2011) (ծնթ.՝ թրգմ.)։

⁷ «Զիմմի» (արաբ.՝ պարտապան, հարկատու) բառը ոչ մահմեդական ազգաբնակչության հավաքական անվանումն էր մահմեդական պետություններում։ Անվանումն առաջացել է արաբական արշավանքների ընթացքում (է. դար), երբ նվաճողները որոշ ժողովուրդների թուլատրեցին դավանել իրենց կրոնը։ Արաբները պաշտպանում էին այդ ժողովուրդների

երկրորդ կարգի քաղաքացիության հետ, սակայն մշակութային, քաղաքացիական ու ֆինանսական հարցերում նրանց տրված էր լայն ինքնավարություն: Չնայած տարաբնույթ խտրականությանը, նրանք, ընդհանրապես, խաղաղ էին ապրում իրենց մահմեդական հարեւանների հետ: ԺԹ՝ դարում, սակայն, օսմանյան հասարակության ներսում տեղի ունեցած փոփոխությունները խախտեցին այդ հավասարակշռությունը: Քրիստոնյաները, այդ թվում նաեւ՝ հայերը, հիմնական շահառուները դարձան արտոնյալ առեւտրական համաձայնագրերի, որոնք [Օսմանյան] կայսրությանը պարտադրել էին Արեւմտյան տերությունները, վերջիններիս քաղաքացիները գերադասում էին գործնական հարաբերություններ ունենալ քրիստոնյաների հետ: Երբ նրանց տնտեսական ու հասարակական կարողությունները մեծացան, հայերը դարձան մահմեդական թուրքերի եւ ազգային այլ փոքրամասնությունների վրդովմունքի ու հարձակման թիրախ: Հայկական նորաստեղծ բարեփոխական շարժումն ու հեղափոխական խմբերը պաշտպանություն եւ իրավական հավասարություն էին պահանջում հայ ազգաբնակչության համար: Օսմանյան կայսրությունը թուլացնելու գործընթացին նպաստելու նպատակով եւրոպական [տերությունների] առաջնորդները խաղացին սուլն լարվածության վրա եւ սատարեցին հայոց պահանջատիրությանը:

Արտաքին այս ճնշումից զատ՝ Ռուսաստանի մեծաթիվ հայ ազգաբնակչության ներկայացուցիչները, երբեմն վայելելով ցարական իշխանությունների աջակցությունը, հանդես էին գալիս բարեփոխումների պաշտպանությամբ՝ հօգուտ օսմանահպատակ հայերի: Հետեւաբար քրիստոնեական սուլն փոքրամասնությունն առավել հաճախ էր դիտարկվում իբրեւ վտանգավոր, անհավատարիմ տարր: Մահմեդական մեծամասնությունը համախմբելու եւ կայսրությունը վերամիավորելու նպատակով՝

կրոնական համայնքները՝ պայմանով, որ նրանք հպատակվեն իրենց, օգնեն «անհավատների» դեմ մղվող «արբազան» պատերազմում եւ գլխահարկ վճարեն: Հայաստանում զիմմիների վիճակն ավելի ծանրացավ ԺԹ՝ դարում, երբ մոնղոլական իլխան Ղազանխանի օրոք մահմեդականությունը դարձավ պետական կրոն: Ժամանակի ընթացքում բազմապատկեցին զիմմիներից գանձվող գլխահարկի չափերը, սահմանվեցին ծանր եւ ստորացուցիչ բազմաթիվ այլ հարկեր ու պարտավորություններ (առավել մանրամասն տե՛ս БАТ-ЙЕОР, Зимми: евреи и христиане под властью Ислама, т. 1—2, Иерусалим, 1991: Հմմտ. Հ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, Երեւան, 1956, էջ 85—99, ԼեՈ, Երկերի Ժողովածու, հտ. 3-րդ, գիրք 1-ին, Երեւան, 1969, էջ 110—111, ինչպես նաեւ՝ «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», Երեւան, 1977, էջ 689—690) (ծնթ.՝ թրգմ.):

սուլթան Աբդուլ Համիդը 1894–1896 թթ. միջակայքում կազմակերպեց զանգվածային կոտորածներ, որոնց ընթացքում սպանդի ենթարկվեց մինչև 200 000 հայ⁸, որը Եւրոպայում ու Հայաստանում լայն դատապարտության արժանացած առաջին արյունահեղությունն էր:

Օտարերկրյա միջամտության հանդեպ առկա օսմանյան մտավախությունները, ինչպես նաև՝ հայերի նկատմամբ թշնամանքը սաստկացան 1912 թ. Բալկանյան առաջին պատերազմի ժամանակ, հընթացս որի կայսրությունը զրկվեց իր եւրոպական տարածքներից եւ այդ տարածքներում ապրող քրիստոնյա ազգաբնակչության մեծ մասից, եւ առավել ուժգնացան 1914 թ., երբ Արեւմտյան տերությունները տկարացած Օսմանյան կայսրությանն ստիպեցին պայմանագիր ստորագրել Ռուսաստանի հետ՝ խոստանալով հայերի համար ինքնավար մարզ ստեղծել Արեւելյան Անատոլիայում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Թուրքիան դաշնակցեց Գերմանիայի հետ, որի առաջնորդներն ամենայն անկեղծությամբ սատարում էին օսմանյան հակազդեցությանը՝ ընդդեմ Արեւմտյան ճնշման: Երբ Ռուսաստանն սկսեց մասնակցել պատերազմական գործողություններին՝ միանալով դաշնակիցներին, երկու կայսրություններն էլ իրենց հերթին խրախուսում էին հակառակ կողմի տարածքում ապրող հայ բնակչությանը ապստամբել: Այդուհանդերձ, Թուրքիայում հայկական հիմնական միավորումը հավատարիմ մնաց կայսրությանը, եւ հայերը ծառայում էին օսմանյան բանակում, չնայած ռուսներին հաջողվեց ցարական բանակի կազմում ձեւավորել հայկական կամավորական զորամիավորումներ եւ խրախուսել հայերի ապստամբությունն Օսմանյան կայսրության տարածքում: Սուլն իրողությունն ամրապնդեց Օսմանյան կայսրության վաղեմի համոզմունքը, համաձայն որի՝ հայ բնակչությունը ռուսամետ է, եւ Ռուսաստանի սահմանակից շրջաններում բնակվող հայությունը ենթարկվեց բռնաճնշումների ու սպանդի: Հայ գաղթականներն ապաստանեցին Թուրքիայի արեւելյան հատվածում տեղակայված Վան քաղաքում, որտեղ նրանք, ապավինելով ռուսական օգնությանը, ապստամբեցին:

1915 թ. օսմանյան կառավարությունը, վկայակոչելով Վանի ապստամբությունը, եւ որպես արդարացում՝ հենվելով հայ-ռուսական հա-

⁸ Հստ տարբեր գնահատականների՝ 1894–1896 թթ. Համիդյան ջարդերի հետեւանքով կոտորվել է շուրջ 300 000 հայ, բռնի մահեղականացվել է 100 000-ը, նույնքանն էլ տարագրվել տարբեր երկրներ (ծնթ.՝ թրգմ.):

մագործակցության առնչությամբ առկա կասկածի վրա, կոչ արեց Անատոլիայից տեղահանել հայ ազգաբնակչությանը սիրիական ու իրաքյան անապատներ: Գիտնականների մեծամասնությունը համակարծիք է, որ օսմանյան իշխող կուսակցությունը սույն տեղահանությունները դիտարկել է որպես հայ ազգաբնակչությանը կազմակերպված ջարդերի եւ զրկանքների ենթարկելու միջոցով ոչնչացնելու հնարավորություն: Եւրոպացի ու ամերիկացի դիվանագետների, քաղաքական գործիչների, քարոզիչների եւ զինվորական սպաների՝ սույն իրադարձությունների առնչությամբ գրած սկզբնաղբյուր զեկուցագրերը բովանդակում են եկեղեցիների հրկիզման, զանգվածային ջրահեղձումների, ծեծերի, բռնաբարությունների եւ անդամահատությունների [բազմաթիվ] դեպքերի կենդանի նկարագրություններ: Ոճրագործները կառավարական գործադիրավորումները (այդ թվում նաեւ՝ ժանդարմները եւ կիսառազմականացված առանձնահատուկ կազմավորումները) եւ տեղի բնակիչներն էին, հատկապես՝ քրդերը: Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո թուրքական՝ նոր կազմավորված կառավարության ձեւավորած հետաքննիչ հանձնախումբը հաստատեց, որ 1915–1918 թթ. ընթացքում զոհվել է 800 000 հայ, ըստ այլոց գնահատականների՝ զոհերի թիվը հասել է 1 500 000-ի: Այս սպանող շարունակվել է նաեւ 1919–1920 թթ.՝ Թուրքիայի եւ հետպատերազմյան շրջանում կարճատեւ կյանք ունեցած մի երկրի՝ Հայաստանի միջեւ տեղի ունեցած պատերազմի ժամանակ, մինչդեռ որոշ հայեր հանուն վրեժխնդրության հարձակողական գործողություններ էին իրականացնում թուրքերի դեմ:

Թուրքերի ռազմական հաջողությունները եւ այն իրադարձությունը, որ 1923 թ. Մուստաֆա Բեմալ Աթաթուրքն ստեղծեց Թուրքիայի Հանրապետությունը, բացեցին պատմական մի նոր էջ: Հառնելով կործանված կայսրության մոխիրներից՝ հանրապետության հիմնադիրները ձգտում էին նոր ազգային ինքնություն ձեւավորել: Նրանք հույս ունեին այսկերպ վերացնել ցեղային տարբեր խմբերի միջեւ առկա լարվածությունը, որը նպաստել էր կայսրության փլուզմանը: Համաձայն քեմալիստական տեսակետի՝ մահմեդականության՝ առավել ընդհանրական հասկացության հետ օսմանյան նույնացման հետեւանքով դարեր շարունակ ջնջվել է թուրքական առանձնահատկությունը, հետեւաբար նոր հանրապետության հիմնադիրներն անհրաժեշտություն համարեցին վերադառնալ նախամահմեդական, նախաօսմանյան թուրքակա-

նույն ժառանգությանը: Սույն գործընթացի կարեւորագույն կողմերից մեկը լեզվի «թուրքացումն» էր, որի արաբական այբուբենը 1928 թ. փոխարինվեց լատինական տառերով⁹: Թեեւ սա արդիականացման ու արեւմտականացման ուղղութիւնով կատարված բացահայտ մի քայլ էր, սակայն այն ապագա սերունդներին արդյունավետ կերպով հեռացրեց նաեւ իրենց պատմութիւնից: Թուրքերի մեծամասնութիւնն

⁹ Հարկ ենք համարում նշել, որ այս գործընթացում առանցքային դերակատարութիւն է ունեցել հանրահռչակ լեզվաբան, թուրքագետ ու մանկավարժ Հակոբ Մարթայանը: Դրանից զատ՝ Մարթայանը ծառայութիւն էր մատուցել Թուրքիայի սահմանադրութիւնն ստեղծելու, հանրապետական կարգը կատարելագործելու, արաբատառ այբուբենը լատինատառ դարձնելու գործում: «Լատիններենի հիմամբ ժամանակակից թուրքական այբուբենը կազմել է Հակոբ Մարթայանը (Հակոբ Դիլաշար)» (“Truth, Silence and Violence in Emerging States: Histories of the Unspoken”, ed. by A. Russell, Milton, Routledge, 2019, ինչպէս նաեւ՝ “Mediterranean Modernism: Intercultural Exchange and Aesthetic Development”, ed. by A. Goldwyn & R. Silverman, New York, 2016, էջ 224): Նա է Թուրքիայում շրջանառութիւն մեջ դրել ազգանունները՝ Քեմալին կոչելով Աթաթուրք (այսինքն՝ թուրքերի հայր): Իր հերթին՝ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը թուրքերեն լեզվի ուսումնասիրութիւն մեջ Մարթայանի ունեցած ներդրման համար նրան շնորհել է «Դիլաշար» (այսինքն՝ «Լեզու բացող») ազգանունը: Ծնվել է 1895 թ. մայիսի 22-ին Կ. Պոլսում. կրթութիւնն ստացել է տեղի ամերիկյան քոլեջներից մեկում, որտեղ հետագայում աշխատել է որպէս անգլերենի ուսուցիչ, ապա՝ տնօրեն: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կռիւ է կռիւկասյան ճակատում՝ Դիարբեքի շրջանում: Պատերազմի ավարտից որոշ ժամանակ հետո նրան շնորհվել է ամերիկյան ակադեմիայի մագիստրոսի տիտղոս, իսկ 1922 թ.՝ պրոֆեսորի կոչում: Մինչեւ 1932 թ. Բէյրութում, Սոֆիայում եւ այլ վայրերում զբաղվել է հայագիտութեամբ, ստանձնել Բէյրութի առաջին հայկական վարժարանի տնօրինութիւնը, հիմնել «Ռահվիրա» եւ «Մշակույթ» թերթերը (Սոֆիա), խմբագրել «Լույս» շաբաթաթերթը (Բէյրութ), հոգւածաշարերով հանդես եկել հայկական մամուլում: Այդ շրջանում հրատարակվել են նրա «Առաջին փորձութիւն» պիեսը (1922), Լ. Շանթի «Հին աստվածներ»-ի անգլերեն թարգմանութիւնը (1922), «Գրի ծագումը եւ տարածումը» (1928) եւ «Հարեթաբանութիւն» (1929) աշխատութիւնները, անգլիացի բանաստեղծներից թարգմանած «Ալբիոնի պարտեզներ» ժողովածուն (1929 թ.): 1932-ից աշխատել է Թուրքիայում, իսկ 1942 թվականից եղել Թուրքիայի լեզվաբանների միութեան գլխավոր փորձագետը: Տիրապետել է անգլերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, հունարեն, իսպաներեն, իտալերեն, ռուսերեն, լեհերեն, բուլղարերեն եւ այլ լեզուների: 1936–1950 թթ. Անկարայի համալսարանում դասախոսել է «լեզվաբանութեան պատմութիւն» եւ «ընդհանուր լեզվաբանութիւն» առարկաները: Հեղինակ է թուրքական լեզվի տարբեր բնագավառներին վերաբերող մի շարք մենագրութիւնների, ինչպէս նաեւ հայագիտական աշխատութիւնների («Համայնապատկեր հայ մշակույթի» (1966), «1500-ամյակի խոհեր» (1951), «Աստվածաշունչը եւ աշխարհաբարը» (1956) եւ բազմաթիւ հոդվածների: 1942–1970 թթ. եղել է թուրքական հանրագիտարանի տեխնիկական խորհրդատու, ապա՝ գլխավոր խմբագիրը (տեւ «Ով ով է. Հայեր» հանրագիտարան, հտ. 2-րդ, գլխ. խմբ.՝ Հ. Ա. Յ. Ս. Ս. Ս., Երեւան, 2007): Մահացել է 1979 թ. սեպտեմբերի 12-ին Կ. Պոլսում:

Պահպանվել է հետաքրքրաշարժ մի պատմութիւն՝ կապված Անդրանիկի, Հակոբ Մարթայանի եւ Աթաթուրքի հետ, որին կարող եք ծանոթանալ հետեւյալ հղումով <https://azg.am/news/թուրքերեն-այբուբենի-հեղինակը-հակոբ-մա/> (ստ. 30.04.2024 թ.). (ծնթ.՝ թրգմ.):

այսօր չի կարող կարգալ իրենց նախնիներից պահպանված օրագրերը, ուր մնաց՝ թուրքական արխիվներում պահվող պատմական գրառումների ընթերցումը: Աթաթուրքն ինքն է մի քանի անգամ ընդունել ու դատապարտել հետպատերազմյան վաղ տարիներին կազմակերպված հայերի սպանությունները, իսկ Անկարայում կենտրոնացած նրա ազգայնական շարժումը նույնիսկ համաձայնել է, որ պատասխանատվությունն անհրաժեշտություն է: Զավթիչ դաշնակիցների հորդորներով 1919 թ. Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուների դեմ տեղի ունեցան մի շարք անհաջող դատավարություններ, որոնց ընթացքում ներկայացվեցին փաստացի կարեւոր ապացույցներ: Սակայն հանրապետության հիմնադրումից հետո որդեգրվեց ժխտողական մոտեցումը: Օսմանյան զինյալ ուժերի գործողությունները մեկնաբանվեցին որպես կայսրության համարձակ պաշտպանություն արեւմտյան ու ռուսական նկրտումներից եւ քրիստոնեության ոտնձգություններից: Հանրապետության հիմնադիրներից ոմանք ներգրավված են եղել Հայոց ցեղասպանության [կազմակերպման] գործընթացներում. նրանք փառաբանվեցին իբրեւ [պետության] հերոսական հիմնադիր հայրեր, իսկ նրանց ռճրագործություններն անհետացան պաշտոնապես ընդունված պատմությունից:

Միաժամանակ, հայերը ցաքուցրիվ եղան աշխարհածավալ Սփյուռքում, մեծաթիվ համայնքներ հաստատվեցին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Եւրոպայում եւ Ռուսաստանում (հայկական մի փոքրիկ համայնք պահպանվել է նաեւ Թուրքիայում, եւ այժմ դրա անդամների թիվը հասնում է 80 000-ի, որոնք հիմնականում բնակվում են Ստամբուլում): Ցեղասպանության ջղացնցումը դարձավ Սփյուռքի ինքնության որոշիչ տարր, ինչպես եւ հրեաների պարագայում՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, որը կարծրացավ թուրքերի շարունակական ժխտողականության հետեւանքով: Անարդարության զգացում ունենալով՝ որոշ հայեր [հարցի լուծման] նախաձեռնությունը վերցրին իրենց ձեռքը: 1921 թ. [Հայոց ցեղասպանությունը] վերապրած Սողոմոն Թեհլերյանը Բեռլինի փողոցներից մեկում սպանեց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչ Թալեաթ փաշային: Տասնամյակներ անց՝ 1980-ական թվականների սկզբներին, հայկական ծայրահեղական խմբավորումը սպանեց 31 թուրք դիվանագետի՝ թուրքերի ու հայերի միջեւ ստեղծելով տարածայնությունների հավելյալ եւ խիստ ջղացնցող մի կետ:

Այնուամենայնիվ, 1980-ական թվականներից սկսած՝ հայկական խմբավորումները նույնպես դիմեցին դիվանագիտությունը՝ տարաբնույթ ճնշումներ գործադրելով ազգային կառավարությունների վրա, որպեսզի վերջիններս ընդունեն հիշատակի բանաձևեր, որոնցում դարասկզբի սպանությունները որակվում են որպես ցեղասպանություն: Թուրքիան սույն գործընթացներին հակազդեց պատժամիջոցների սպառնալիքով՝ ներառյալ ռազմահենակետերի փակմամբ, հաշվի առնելով Անկարայի՝ որպես Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպության դաշնակցի կարեւորությունը՝ դա, ընդհանուր առմամբ, բավարար էր քաղաքական գործողությունների կանխարգելման համար (դեռեւս ոչ վաղ անցյալում՝ 2000 թ., թուրքական ճնշման պատճառով խափանվեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Կոնգրեսի՝ նմանատիպ հայտարարություն ընդունելու նախաձեռնությունը): Այդուհանդերձ, մեկ տասնյակ երկրներ, այդ թվում՝ Ֆրանսիան, Կանադան, Իտալիան, Շվեյցարիան, իսկ բոլորովին վերջերս՝ նաեւ Գերմանիան, ընդունել են ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձևեր՝ որոշ դեպքերում հորդորելով Թուրքիային անել նույնը:

Լրացուցիչ դժվարություններ ստեղծվեցին այն ժամանակ, երբ Հայաստանի նախկին խորհրդային հանրապետությունը 1991 թ. ձեռք բերեց անկախություն: Այդ նույն թվականին, մեծավ մասամբ հայերով բնակեցված Լեռնային Ղարաբաղի ադրբեջանական անկլավն իրեն միացնելու նպատակով, Հայաստանը կռվեց եւ հաղթանակ տարավ Ադրբեջանի հետ պատերազմում: Թուրքիան անցավ մահմեդական Ադրբեջանի կողմը եւ փակեց իր՝ Հայաստանի հետ ունեցած սահմանը: Սահմանը դեռեւս դժվարանցանքի է, շարունակվում է հայ-թուրքական հարաբերությունների սառնությունը, իսկ Թուրքիայի ու Հայաստանի միջեւ առկա շփումները սահմանափակ են:

«G-WORD» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ցեղասպանություն» եզրույթը 1944 թ. սահմանել է Ռաֆայել Լեմկինը՝ Լեհաստանում ծնված մի հրեա, որը հայրենի երկրի [համալսարաններից մեկի] իրավաբանության բաժնում ուսանելու տարիներին, ընթերցելով Բեռլինում Թալեաթ փաշային սպանած անձի դատավարության մասին, ապշահար էր եղել հարակարծությամբ: Համաձայն որոշ վկայությունների՝ Ռ. Լեմկինն այդ ժամանակ հարցրել է հետեւյալը. «Թե՛հիրյանի

համար մարդասպանությունը հանցանք է, բայց միթե ոճրագործություն չէ իր կեղեքչի համար ավելի քան մեկ ու կես միլիոն մարդու սպանությունը»¹⁰։ Թեև եզրույթն ինքնին գոյություն չի ունեցել 1915 թ., որակավորված բազմաթիվ պատմաբաններ համակարծիք են այն հարցում, որ 1915–1920 թթ. իրադարձությունները ցեղասպանություն էին։ Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնը, որը Նյու Յորքում տեղակայված մարդու իրավունքների պաշտպանության՝ ոչ կառավարական կազմակերպություն է, 2003 թ. պատվիրեց իրավական եզրակացություն, համաձայն որի բովանդակության՝ հայերի սպանող լիովին համապատասխան է [ցեղասպանություն] եզրույթի՝ ընդունված իրավաբանական սահմանմանը¹¹։ Ինչպես սահմանված է Միավորված ազգերի կազմակեր-

¹⁰ Սույն դեպքի առնչությամբ Ռ. Լեմկինը նաև հարց է ուղղել իր պրոֆեսորին՝ Յուլիուս Մակարեւիին. ինչո՞ւ Քալեաթ փաշան չէր կարող իր հանցագործությունների համար դատվել գերմանական դատարանում։ Ազգային-պահպանողական Մակարեւիչը պատասխանել է, որ պետական ինքնիշխանության՝ հիմնարար սկզբունքների համակարգն իրավունք է տալիս կառավարություններին ներքին գործերը վարել այնպես, ինչպես իրենց է հարմար, եւ հավելել է. «Հավելի երամ ունեցող ագարակատիրոջ դեպքը հաշվի առեք, նա սպանում է նրանց, եւ դա իր գործն է. եթե դուք միջամտում եք, ապա անհանգստացնում եք նրան» (հմմտ. <http://www.genocide-museum.am/eng/Lemkin120.php>՝ ստ. 30.04.2024 թ.): Լեմկինը զայրանալով պատասխանել է. «Բայց հայերը հավ չեն», որից հետո վերջնականապես եզրակացրել՝ «ինքնիշխանությունը չի կարող ընկալվել որպես միլիոնավոր անմեղ մարդկանց սպանելու իրավունք» (առավել մանրամասն տե՛ս D. IRVIN-ERICKSON, Raphael Lemkin and the Concept of Genocide, University of Pennsylvania Press, 2016, էջ 36–37, և St. Ihrig, Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismark to Hitler, Harvard University Press, 2016, էջ 371: Հմմտ. R. TATOYAN, Stefan Ihrig, Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler, Cambridge, 2016, “International Journal of Armenian Genocide Studies”, vol. 3, Issue 1, Yerevan, 2016, էջ 101) (ծնթ.՝ թրգմ.):

¹¹ Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնը (անգլ.՝ “International Center for Transitional Justice”, հապավում՝ “ICTJ”) սույն եզրակացությունը պատվիրել է Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի (անգլ.՝ “Turkish-Armenian Reconciliation Commission”, հապավում՝ “TARC”) խնդրանքով, որը Թուրքիայում, Հայաստանում եւ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայկական սփյուռքում բնակվող ականավոր հայերից ու Թուրքերից կազմավորված մի հանձնախումբ է. վերջինիս անդամներն ԱՄՆ Պետդեպարտամենտի աջակցությամբ 2001–2004 թթ. միջակայքում պարբերաբար հանդիպել են ԱՄՆ-ում, Եւրոպայում եւ Թուրքիայում՝ հայ-թուրքական համագործակցության հնարավոր ոլորտները քննարկելու համար։ Այդ եզրահանգման (դրանում առկա են այն մտահանգումները, որ ցեղասպանության մասին 1948 թ. Համաձայնագիրը հետադարձաբար չի տարածվում Հայոց ցեղասպանության վրա, եւ այն չի կարող հիմք հանդիսանալ իրավական որեւէ պահանջի համար) պատվերը Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի հիմնական ձեռքբերումն էր։ Այն միտումնավոր կերպով խուսաճալից պատմական բանավեճը որեւէ այլ կերպով հանգուցալուծելու մտադրությունից, իսկ այլ հարցերում մեծ ազդեցություն չունեցավ ոչ Թուրքիայում, ոչ էլ՝ Հայաստանում։ Թուրքական կառավարության՝ Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի գոյությունը հանդուրժելու պատրաստակամությունը, այնուամենայնիվ, բացահայտեց նրա ցեղասպանության հարցի առնչությամբ միջազգային կարծիքի նկատմամբ ունեցած զգաց-

պոլիտիկայի [համապատասխան] համաձայնագրում, «ցեղասպանություն» նշանակում է ազգային, ցեղային, ծագումնաբանական կամ կրոնական որեւէ խմբի ամբողջական կամ մասնակի ոչնչացման դիտավորություն: Այն չի ենթադրում մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացում, ոչ էլ նույնիսկ՝ սպանություն. գործածական լեզուն վերաբերում է հավաքական ինքնությունը ոչնչացնելու միտումնավոր փորձին¹²: Չնայած այն բանին, որ Հոլոքոստը ցեղասպանության ամենաբացահայտ տխրահուշակ օրինակն է, Կամբոջայում, Իրաքում, Բոսնիայում եւ Ռուանդայում մեկ դար տեւած ցեղասպանություններից կամ գրեթե ցեղասպանություններից հետո մենք, ցավոք, գիտակցում ենք, որ ոճրագործությունը կարող է տարաբնույթ դրսևորումներ ունենալ:

Այդուհանդերձ, Թուրքիան կտրականապես հերքում է այն իրողությունը, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում կազմակերպված հայ բնակչության սպանող ժողովրդին ոչնչացնելու դիտավորյալ փորձ է եղել: Նա համառում է, որ հայերը պատերազմի ժամանակ փորձել են կործանել կայսրությունը, եւ իրենք են անթիվ-անհամար թուրքերի կոտորել, եւ որ օսմանյան իշխանությունները պարզապես ցանկացել են հայերին տեղահանել Ռուսաստանին սահմանամերձ ոչ բարենպաստ բնակավայրերից: Համաձայն թուրքական կողմի՝ որոշակի չափով հակասական տարբերակի՝ «քաղաքացիական սուլն պատերազմի» ընթացքում երկու կողմից էլ արձանագրվել են մահերի բազմաթիվ դեպքեր, եւ որ տեղահանություններն ուղեկցվել են [մարդկային] կյանքի նվազագույն կորուստներով:

Սուլն տեսակետը, սակայն, չի սահմանափակվում միայն պետական պաշտոնյաների մոտեցմամբ: Տասնամյակներ տեւած լուծության,

մոնքայնությունը. Անկարան, հավանաբար, հույսեր էր փայփայում, որ վերոնշյալ հանձնախումբը պիտի կարողանար շեղել [միջազգային հանրության] ուշադրությունը հայկական սփյուռքի՝ ցեղասպանության վերաբերյալ առաջադրած բանաձեւերից (ամերիկյան ատենապետության դիտանկյունից թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեության առավել լավատեսական գնահատականի առնչությամբ տես DAVID L. PHILLIPS, *Unsilencing the Past: Track Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation*, New York, 2005):

¹² Հայերի կոտորածներին համապատասխանում է նաեւ «մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ» սահմանումը, որը ներառում է կառավարական օժանդակությամբ կամ հանդուրժողականությամբ կազմակերպված տարատեսակ սպանություններ, խոշտանգումներ ու խտրական գործողություններ: Այդուհանդերձ, «ցեղասպանության» մեղադրանքն ամենավիճարկելին է՝ հավանաբար, այն պատճառով, որ որոշակի հիշողություններ էլ արթնացնում Հոլոքոստի մասին, որը դարձել է ծայրահեղ չարիքի չափանիշ, եւ որովհետեւ ցեղասպանությունը համարվում է միջազգային հանցագործություններից վատթարագույնը:

պատմական նյութերի սահմանափակ հասանելիության, ինչպես նաև վերջին շրջանում եռանդուն կերպով իրականացվող քարոզարշավների հետեւանքով թուրք հասարակության մեծամասնությունը համոզվել է պաշտոնական դիրքորոշման ճշմարտացիության մեջ: Կառավարության՝ հակադիր քարոզարշավը որպես թուրքական պատվի ու ազգային գոյության վրա օտարերկրյա թշնամիների հարձակում ներկայացնելու ունակությունը ժողովրդական լայն հնչեղություն է հաղորդել վերջինիս մեկնաբանությանը:

Մինչդեռ հայերի համար «ցեղասպանություն» բառը ձեռք է բերել գրեթե սրբազան նշանակություն: Հետեւաբար, «G-Word» եզրույթի կիրառության շուրջ ծավալված պայքարն այսօր սովորաբար որեւէ առնչություն չունի պատմական բանավեճի հետ, բայց ավելի շատ հիշեցնում է միմյանց փոխադարձաբար բացառող հավաքական ինքնությունների համար մղվող խորհրդանշական մի մրցապայքար, որը կարող է վերածվել քաղաքական գերազանցության: Սույն եզրույթի գործածման պատրաստակամությունը կամ պարտադրանքը շատերի համար դարձել է լակմուսի թուղթ, քանի որ հայերը հավատարիմ են այն տեսակետին, համաձայն որի՝ թուրքերը, նախքան հետագա քննարկման հնարավորությունը, պետք է բացահայտորեն ընդունեն այն իրողությունը, որ Օսմանյան կայսրությունն իրականացրել է ցեղասպանություն, մինչդեռ թուրքերն արժանահավատություն չեն ընծայում բոլոր նրանց, ովքեր օգտագործում են այդ եզրաբանությունը:

ԱՆՅՅԱԼԻ ԲԵՌԸ

Հակառակ Օսմանյան կայսրության՝ պատմական ժառանգությունը լռության մատնելու փորձերին՝ նորաստեղծ թուրքական հանրապետությունը ժառանգեց կայսրության ռազմական եւ բյուրոկրատական բռնապետության թիկնոցը: Արեւմտյան տերությունների հետ ունեցած հարաբերությունների ընթացքում Օսմանյան կայսրության կուտակած փորձառությունը Թուրքիայի առաջնորդներին ներքին ու արտաքին «թշնամիների» հանդեպ համակել էր խելացնոր վախով: Թուրքիայի բազմազգ բնակչությունը դիտարկվում էր որպես այդ սպառնալիքների սադրիչ եւ միատարր թուրքական ինքնության ձեւավորման ճանապարհին առկա խոչընդոտ: Կառավարությունը, փաստորեն, հայտարարեց, որ գո-

յուրթյուն չունեն հասարակական ու ցեղային տարբեր խմբեր: Այսպես, օրինակ՝ անօրինական հայտարարվեցին քրդական ծագումնաբանական պատկանելության գոյություն մասին առկա պնդումները, կամ՝ դասակարգային պայքարի վերաբերյալ խոսակցությունները, ինչպես նաեւ՝ երկրում արգելվեց մահմեդական արժեհամակարգի վավերացումը: Չնայած ոչ մի օրենք հատուկ արգելք չէր սահմանում Հայոց ցեղասպանության վկայակոչման առնչությամբ, այդուհանդերձ՝ սույն արգելադրումը խիստ համատարած էր դարձել:

Տարիներ շարունակ թուրքական անվտանգության ուժերը կռվել են ձախակողմյան խմբավորումների, մահմեդական ֆունդամենտալիստների¹³, եւ քրդական անջատողական ուժերի դեմ: Յուրաքանչյուր դեպքում

¹³ Ֆունդամենտալիզմ (լատին.՝ «fundamentum»)՝ «հիմնադրում» բառից) եզրույթը ծայրահեղ պահպանողական կրոնական, փիլիսոփայական, բարոյական եւ հասարակական հոսանքների հավաքական անվանումն է: Այն հաճախ քաղաքական հակազդեցություն է արդի հասարակություններում տեղի ունեցող համընդհանրացման ու աշխարհականացման գործընթացներին: Ընդհանրապես, գիտնականները տարբերում են ֆունդամենտալիզմի երկու՝ կրոնական եւ ոչ կրոնական ուղղություններ: Կրոնական ֆունդամենտալիզմը միտում է, որ արտահայտում է կրոնական պահպանողական շրջանակների (ժթ.՝ Ի. դդ.) ժխտողական վերաբերմունքն աշխարհականացման նկատմամբ: Կրոնական ուղղությունում ընդգրկված են ֆունդամենտալիզմի՝ քրիստոնեական (բողոքական, կաթոլիկ եւ ուղղափառ), մահմեդական, հուդայական, հինդուիստական եւ այլ հոսանքներ: Չնայած սույն եզրաբանությունն ունի երկդարյա կիրառության պատմություն, իսլամական ֆունդամենտալիզմի երեւույթն ու դրան հատուկ ծայրահեղականությունը սկզբնավորվել է Է. դարում՝ իսլամականության առաջացման ժամանակահատվածում, որոնք ծայրահեղական ուսումունք ստեղծելով՝ իրենց առանձնացրել էին մահմեդականության երկու հիմնական ճյուղերից՝ շիաներից եւ սուննիներից, ու ռամկավարական հասարակապետություն, կատարյալ ազատություն, եղբայրություն եւ հավասարություն էին պահանջում իրենց երկրի համար (հիմն. Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ, Իսլամ. իսլամի աղանդաւորները, «Տարազ», № 9, Թիֆլիս, 1899, էջ 220–224 եւ, հատկապես, էջ 222): Իսլամի շիաները հատուկ մոտեցում ունեին նաեւ թաքֆիրի (իսլամում անհավատության մեղադրանք) նկատմամբ. նրանք մյուս մահմեդականներին մեղադրում էին անհավատության (կաֆիր) մեջ եւ պնդում, թե նրանք արժանի են մահվան: Ավելի ուշ՝ հետագա դարերի շրջանում նույնպես նկատվել է «իսլամական ֆունդամենտալիզմի» երեւույթը, որը հռչակում էր, թե մահմեդականները խոստագույնս պետք է հետեւեն Ղուրանում եւ սրբազան մյուս գրքերում առկա պահանջներին, ինչպես նաեւ պետք է «ազատագրեն մահմեդական հողերը գաղութարարներից» (հիմն. Ա. GOLDSCHMIDT JR., A Concise History of the Middle East, Boulder, 1988, էջ 231, ինչպես նաեւ՝ «The Muslim Almanac: A Reference Work on the History, Faith, Culture, and Peoples of Islam», ed. by A. A. Nanji, Detroit - New York, 1996, էջ 123 եւ այլն): Իսկ Զ. Հսպոգիտոն իր «Իսլամական սպառնալիք. առասպել, թե՛ իրականություն» գրքում սույնի առնչությամբ նշում է, որ «Մահմեդական պետության թուլությունն ու ենթակա դիրքը հետեւանք են մահմեդականների անաստվածության, որոնք շեղվել են Աստծու նախանշած ուղուց եւ նախընտրել աշխարհիկ, նյութական գաղափարախոսություններն ու Արեւմուտքի կամ Արեւելքի արժեքները՝ կապիտալիզմը կամ մարքսիզմը» (տե՛ս J. L. ESPOSITO, The Islamic Threat: Myth or Reality?, New York, 1992, էջ 165): Իսլամական ֆունդամենտալիզմի տեսությունն ու գործնա-

հակամարտությունը, վերջիվերջո, հանգեցնում էր արգելադրման չեղարկմանը: Այսօր կառավարությունը գլխավորում է ծայրահեղ հոսանքների չհարած Իսլամական կուսակցությունը, քրդերը կարող են իրենց սեփական մշակութային գործունեությունը ծավալել, իսկ ձախ կուսակցությունները նպաստում են քաղաքական բնույթի բանավեճերին: Մնացել է միայն Հայոց ցեղասպանության հանդեպ արգելադրումը:

Արգելադրման շարունակական բնույթի առնչությամբ առկա են մի շարք պատճառներ, որոնցից մի քանիսը կարող է վերագրվել թուրք հասարակության՝ պատմականորեն ձեւավորված հոգեբանությանը¹⁴: Թուրքերի մեծամասնությունը ցեղասպանության մեղադրանքները դիտարկում է որպես քրիստոնյա Արեւմուտքի՝ թուրքերին՝ իբրեւ բարբարոսների նսեմացնելու պատմական դիտավորության շարունակություն: Թուրքերի (եւ մահմեդականների) նկատմամբ քամահրական սուլն վերաբերմունքը ձեւավորվել է Վերածննդի դարաշրջանում եւ շարունակվել նաեւ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում, երբ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Դեյվիդ Լլոյդ Զորջը օսմանյան թուրքերին բնութագրեց որպես «մարդկության վրա [գոյացած] քաղցկեղ՝ մի վերք՝ ներթափանցած երկրագնդի մարմին, որն այն վատ է կառավարել»¹⁵: Օսմանյան թուրքերը, իսկ ավելի ուշ՝ նաեւ Աթաթուրքը, շատ լուրջ վերաբերվեցին սուլն կարծիքին եւ տոգորվեցին վճռականությամբ՝ դրա դեմ պայքարելու համար: Սակայն թուրքերը դեռեւս համոզված են, որ իրենց սխալ են հասկացել ու ճիշտ ձեւով չեն ներկայացրել, եւ հավատացած են, որ Արեւմուտքի բնակիչներն արհամարհում են իրենց: Հետեւաբար, նրանք հերքում են ցեղասպանության մեղադրանքը՝ որպես Թուրքիային նացիստական Գերմանիայի հետ հավասարեցնելու զրպարտական մի փորձ:

կան կիրառությունը տարբերվում են իրենց բազմազանությամբ: Մի շարք երկրներում ֆունդամենտալիստական շարժումը ներկայանում է որպես ընդդիմություն, որը պայքարում է աշխարհիկ կամ ավանդական պետական կառույցների դեմ, իրենց նպատակին հասնելու համար՝ ֆունդամենտալիստական առանձին խմբավորումներ դիմում են նաեւ ահաբեկչական մեթոդների (տե՛ս L. CAPLAN, *Studies in Religious Fundamentalism*, London, 1987, L. DAVIDSON, *Islamic Fundamentalism*, Greenwood, 2003) (ծնթ.՝ թրգմ.):

¹⁴ Թուրքական ժխտողականության նախապատմության ու համատեքստի առավել մանրակրկիտ քննարկման առնչությամբ տե՛ս T. AKCAM, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*, London, 2004:

¹⁵ Sefi DOĞAN AVCIOĞLU, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, vol. I, Istanbul, 1981, էջ 35–36: Հմմտ. T. AKCAM, նշ. աշխ., 2004, էջ 72, ինչպես նաեւ՝ A. BELLAMY, *Massacres & Morality: Mass Atrocities in an Age of Civilian Immunity*, Oxford University Press, 2012, էջ 67 (ծնթ.՝ թրգմ.):

Դրանից զատ՝ հայերը մշտապես ընկալվում են իբրեւ թուրքական պատմության ամենացավալի իրադարձությունների՝ կայսրության կազմաքանդման եւ դրա տարածքների մեծամասնության կորստի խորհրդանշական հիշեցում: Օսմանյան կայսրության գոյության վերջին հարյուրամյակում տիրապետում էր եւրոպական տերությունների ձեռամբ ոչնչացվելու ու մասնատվելու մշտական վախը: Բնաջնջված լինելու սույն ահը խոր արմատներ է ձգում՝ արթնացնելով հիշողություններ, որոնք թուրքերը նախընտրում են մոռանալ: Այլաբանորեն ասած՝ Թուրքիայի Հանրապետությունը պատկերացնում է իրեն որպես կործանված Օսմանյան կայսրության մոխիրներից հառնող փյունիկ, իսկ հայերն այդ մոխրակույտի հիշեցումն են: Թուրքական մշակույթը շատ հաճախ հակվածություն է դրսևորում նաեւ Անատոլիայի ժողովրդական մահմեդականության մեջ¹⁶ արմատավորված ճակատագրապաշտության հանդեպ:

Առավել կարեւոր է այն, որ Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական տարբերակը կասկածի տակ առնելու հանգամանքը լի է պաշտոնապես ընդունված պատմական բազմատեսակ բոլոր ժողովածուները հանգամանալից ուսումնասիրության առարկա դարձնելու վտանգով: Քանի որ հանրապետությունը կազմավորվել է անցյալի՝ միտումնավոր խեղաթյուրված տարբերակի հիման վրա, սա կնշանակեր կասկածի տակ դնել ժամանակակից Թուրքիայի բուն հիմքերը: Պարզապես ընդունումը, որ հանրապետության որոշ հիմնադիրներ, որոնք ցայժմ փառաբանվում են իբրեւ հերոսներ, ներգրավված են եղել ցեղասպանության կազմակերպման գործընթացներում, կարող է սպառնալ պետության օրինականության

¹⁶ «Ժողովրդական մահմեդականություն» համապարփակ եզրույթը վերաբերում է մահմեդական հավատալիքներին եւ փորձառություններին, որոնք տարբերվում են առավել ուղղափառ իսլամի դավանանքից ու կրոնական փորձագործությունից: Ժողովրդական իսլամը, ի տարբերություն ուղղափառ կամ «բարձր» իսլամի (տե՛ս «Ernest Gellner & Contemporary Social Thought», ed. by S. Malešević & M. Haugaard, Cambridge University Press, 2007, էջ 189), նկարագրվել է որպես «քաղաքային աղքատների, գյուղացիների եւ ցեղերի իսլամ» («Major World Religions: From Their Origins To The Present», ed. by L. Ridgeon, London-New-York, 2003, էջ 280): Տարբեր սովորույթներ եւ հավատալիքներ նույնպես նույնացվել են «Ժողովրդական իսլամ» հասկացության հետ: Դրանք ներառում են՝ մոգության ավանդական համակարգերի եւ հիպոմալական ծեսերի նկատմամբ հավատ (տե՛ս G. MAKRIŞ, Islam in the Middle East: A Living Tradition, Oxford, 2006, էջ 49), սրբավայրերի այցելություն եւ հուռությունների կիրառություն (տե՛ս «Ideology and power in the Middle East: studies in honor of George Lenczowski», ed. by P. Chelkowski & R. Pranger, London, 1988, էջ 286), ինչպես նաեւ՝ սրբերի կամ ջինների պաշտամունք (տե՛ս R. HINDE, Why Gods Persist: A Scientific Approach to Religion, Routledge, 2009, էջ 99), ու ոգեպաշտական համոզմունքներ (տե՛ս I. KHAN, Islam in Modern Asia, New Delhi, 2006, էջ 281) (ծնթ.՝ թրգմ.):

նը՝ ճիշտ այնպես, ինչպես, օրինակ, այն գիտակցությունը, որ Ամերիկայի հիմնադիրները եղել են ստրկատերեր, եւ որ մեծարված պատմական գործիչները վավերացրել են տեղաբնիկ ամերիկացիների ցեղասպանության իրագործման ծրագիրը. ահա սույն իրողություններն անխուսափելիորեն մարտահրավեր են նետում մեր՝ սեփական ազգային ինքնության մասին ունեցած պատկերացումներին: Թուրքիայի պես՝ ինքնաքննադատությանն անսովոր պետության համար վերոնշյալը կարող է լուրջ անհանգստության պատճառ լինել:

Բազմաթիվ թուրքեր պատմական անարդարությունն առնչվող քննարկումը դիտարկում են իբրեւ Պանդորայի արկղ: «Ուրտեղ է դա վերջանալու»,— հարցնում են նրանք: Վերջիվերջո, հայերը միակ տուժած խումբը չեն. Օսմանյան Թուրքիայում զանգվածային բռնությունների պատմությունը երկար է, եւ ժամանակակից Թուրքիան նույնպես ունի իր մովթ կետերը: Հայերին առնչվող հիմնահարցերի վերաբերյալ պատմական՝ ավելի ազատ քննարկումները կարող են հանգեցնել ո՛չ միայն կայսրության մյուս՝ ոչ մահմեդական ազգաբնակչության, այլ նաեւ հանրապետության տարածքում բնակվող քրդերի, հույների եւ ալեւիտների¹⁷ հանդեպ գործադրված բռնաճշմունքների՝ առավել լայն վերանայմանը, որը կարող է ֆաշիստ ազգայնականների եւ ձախակողմյան խմբավորումների միջեւ վերջերս տեղի ունեցած բախումներին, անհետացումներին, մահապարտ ջոկատներին եւ խոշտանգումներին վերաբերող բանավեճերի պատճառ դառնալ: Բռնապետական սկզբունքներով ձեւավորված հասարակության համար նմանատիպ համընդգրկուն բանակռիվը ըստ հնարավորին ապակայունացնող հետեւանքների առնչությամբ մտավախություններ է առաջացնում: Շարունակական արգելադրման առավել իրական պատճառը, որի մասին ամեն առիթով բարձրաձայնում են թուրք քաղաքական առաջնորդները, հիրավի այն վախն է, որ ցեղասպանության ճանաչումը կհանգեցնի հայկական տարածքային պահանջներին ու մեկ դար առաջ բռնագրավված սեփականությունը վերադարձնելու [կամ այն փոխհատուցելու] կոչերին:

¹⁷ Մահմեդականության ներսում ձեւավորված կրոնամշակութային մի համայնք, որի ներկայացուցիչները հայտնի են նաեւ «ալավիտներ», «ալաուիներ», «ալիականներ» եւ այլ անուններով (սույնի առնչությամբ առավել մանրամասն տե՛ս Մ. ՍԻՔՍ-ՀՈՂԵՆԲԱԼՔԵՆ, Եզդիների 72-րդ Ֆիրմանը. «Քողարկված ցեղասպանություն»՝ կազմակերպված Առաջին աշխարհահամարտի ընթացքում, մաս Բ., «էջմիադին», Ե., 2023, էջ 87–88, ծնթ. 14-րդ) (ծնթ.՝ թրգմ.):

Այդուհանդերձ, վերջին տարիներին թուրքական հասարակությունը բուռն փոփոխություններ է կրել: Սառը պատերազմի ավարտն ավելի նվազեցրեց Արեւմուտքի՝ թուրքական իշխանավարությունը¹⁸ խրախուսելու պատրաստակամությունը, իսկ Թուրքիայի՝ Եւրոպական Միությանն անդամագրվելու ցանկությունը նպաստեց առավել ժողովրդավարական մշակույթի նկատմամբ նոր՝ անկեղծ վերաբերմունքի ձեւավորմանը: Սույն փոփոխություններն իրենց հերթին հանգեցրին քաղաքացիական գործունյա հասարակության՝ ներառյալ գործարարական միությունների ու հիմնադրամների, տեղեկատվական մամուլի, արհեստակցական միությունների եւ մարդու իրավունքների պաշտպանության կազմակերպությունների առաջընթացին: Այս տեսակետից՝ Թուրքիան արդեն տիպիկ եւրոպական պետություն է նմանվում:

Մինչ վերջերս Թուրքիայում մտազարական գործընթացի պատճառով, որը նաեւ նկատելի է եղել արեւելաեւրոպական համայնավարության գոյության վերջին շրջափուլում, պետությունն ու հասարակությունն ավելի ու ավելի շատ էին հեռանում միմյանցից: Որպես գոյատեւման ռազմավարություն՝ քաղաքացիները հրապարակայնորեն ընդունեցին թուրքական պատմության պաշտոնական տարբերակը, սակայն գաղտնաբար ավելի շատ էին վիճարկում այն: Իսկ ինչ վերաբերում է Հայոց ցեղասպանությանը, ապա Թուրքիայի տարածաշրջանային ու ցեղային ենթախմբերը մեզ են փոխանցել բանավոր պատմություններ, որոնք էականորեն տար-

¹⁸ «Ավտորիտարիզմ» կամ «իշխանավարություն» եզրույթն առաջացել է լատիներեն «auctoritas», այսինքն՝ «ընդհանուր իշխանություն», «ազդեցություն» բառից եւ նշանակում է «իշխանությանը կուրորեն հնազանդվող», «բռնապետական» (տե՛ս Ա. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, Օտար բառերի բառարան, Երեւան, 2011, էջ 64. այսուհետ՝ Ա. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, նշ. աշխ., 2011): Սույն եզրույթով բնութագրում են քաղաքական մի համակարգ, որին բնորոշ է իշխանության կենտրոնացումը մեկ մարդու կամ պետական որեւէ մարմնի (սովորաբար՝ գործադիրի) ձեռքում (հմտ. Ն. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Գ. ԳԵՂԱՄՅԱՆ, Նորագույն պատմություն, Երեւան, 2001, էջ 155): Ընտրությունների համակարգը սահմանափակ է, մարդիկ օտարված են իշխանությունից: Լիովին արգելված կամ սահմանափակված է օրինական ընդդիմությունը, քաղաքական բնագավառում բացակայում է մրցակցությունը: Իշխանավարության գրասեղանն ձեւերն են բացարձակ միապետությունը, բռնապետությունը, ամբողջատիրության տարատեսակները, ինչպես նաեւ թեոկրատական իշխանությունը եւ այլն (սույնի առնչությամբ առավել մանրամասն տե՛ս B. LAI & D. SLATER, Institutions of the Offensive: Domestic Sources of Dispute Initiation in Authoritarian Regimes, 1950–1992, “American Journal of Political Science”, vol. 50, № 1, 2006, էջ 113–126, եւ N. M. EZROW & E. FRANTZ, Dictators and Dictatorships: Understanding Authoritarian Regimes and Their Leaders, London-New-York, 2011, էջ 17, ինչպես նաեւ F. CERUTTI, Conceptualizing Politics: An Introduction to Political Philosophy, Routledge, 2017, էջ 17) (ծնթ.՝ թրգմ.):

բերվում են կառավարության որդեգրած դիրքորոշումից. Այսպիսով՝ Անատոլիայի բնակիչներն անձնապես ու բացահայտորեն սկսում են խոսել իրենց նախկին հայ հարեւանների եւ նրանց ճակատագրի մասին: Ներկայիս՝ առավել հանգիստ մթնոլորտում սկսվում է պատմության՝ պաշտոնական ու մասնավոր համագոյակցված տարբերակների հակադրությունը միմյանց: Սույն գործընթացը, որը թուրք գիտնականներն անվանել են Հայոց ցեղասպանությունը պարուրող «լուծյան վարագույր», ավելի թափանցիկ է դարձել, իսկ ցեղասպանության քննարկումը՝ հնարավոր:

Այդուհանդերձ, թուրքական կառավարությունը ցանկանում է հասնել նրան, որ հայերի սպանությունների առնչությամբ իր որդեգրած դիրքորոշումը դառնա գերիշխող տեսակետ: Ի պատասխան Հայոց ցեղասպանության ճանաչման եւ ներքին հետաքննություն սկսելու առնչությամբ արտաքին աշխարհից ներկայացված պահանջների՝ պաշտոնական լուծյունն իր տեղը զիջեց բացահայտ ժխտողականությանը: Եթե նախկինում դպրոցներին չէր տրամադրվում հայերի վերաբերյալ որեւէ տեղեկություն, ապա 2002 թ. [Թուրքիայի] Կրթության նախարարությունը նախապատրաստական դասարանների համար վավերացրեց ուսումնական մի ծրագիր, որտեղ ջերմեռանդորեն ժխտվում է ցեղասպանությունը եւ Հայոց պահանջատիրությունը բնութագրվում է որպես «անհիմն» հավակնություն, ինչպես նաեւ՝ ընդգծվում են հայերի անջատողականության¹⁹ ու Օսմանյան կայսրության հովանու ներքո ապրած թուրքերի սպանդի կազմակերպման հանգամանքները: 2023 թ. հատուկ հրահանգով խրախուսվում էր ուսանողների մասնակցությունը «Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ հայկական ապստամբությունը» թեմայով կազմակերպված փորձագրությունների մրցույթներին: Ուսուցիչներից պահանջվում էր հաճախել «Պաշար ընդդեմ ցեղասպանության անհիմն պահանջների» խորագրով դասընթացներին:

¹⁹ «Անջատողականություն» կամ «սեպարատիզմ» եզրույթը ծագել է լատիներեն «separatus», այսինքն՝ «առանձին, զատ, անջատված» բառից (հմմտ. Ա. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, նշ. աշխ., 2011, էջ 504): Այն ինչ-որ գաղափարախոսության վրա հիմնված քաղաքական եւ այլաբանությամբ շարժումների առանձնահատուկ մի տեսակ է, որը պայմանավորված է մշակութային, ծագումնաբանական, ցեղային, կրոնական, ռասայական, կառավարական ու այլ գործոններով եւ հիմնականում տեղի է ունենում քաղաքացիական հուզումների ժամանակ արտահայտելով երկրի ներսում գտնվող ինչ-որ շրջանի կամ ժողովրդի անջատվելու, մեկուսանալու ձգտումը: Քաղաքագետների մեծամասնությունն անջատողականությունը դիտարկում է որպես ինքնորոշման ծայրահեղ ու արմատական մի ձև (տե՛ս “Secessionism and Separatism in Europe and Asia: To Have a State of One’s Own”, ed. by J.–P. Cabestan & A. Pavković, Routledge, 2013, ինչպես նաեւ՝ D. KINGSBURY, Separatism and the State, London, 2021) (ծնթ.՝ թրգմ.):

Դրանցից մեկի ընթացքում, երբ մի ուսուցիչ կասկածի տակ դրեց սույն ձեւակերպումը, դատապարտվեց կարճատեւ ազատազրկման ու ժամանակավորապես հեռացվեց աշխատանքից: Այս ամենը տեղի ունեցավ, չնայած որ Անկարան բազմիցս խոստացել էր իր դասագրքերում տեղ գտած կանխակալ կարծիքները վերացնելու նպատակով՝ Եւրոպական Միության կարգավորումների համաձայն վերանայել դրանք:

Հայոց ցեղասպանության հիշատակությունն ավանդաբար չբրեւականացվեց. արգելադրումն ավելի շատ հոգեբանական բնույթի էր, քան իրավաբանական, որը հարկադրվել էր սոցիալական ճնշումների հետեւանքով, սակայն այս հարցում եւս կառավարությունը, թվում է, հրաժարվում է ինչ-որ բան փոփոխելուց: 2004 թ. Եւրոպական Միությունը քննադատեց Թուրքիայի՝ խմբագրված քրեական օրենսգրքի 305-րդ հոդվածը, որն արգելում էր «ազգային հիմնարար շահերին հակասող գործողությունները», որոնց միջոցով որեւէ անհատ «ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն օգուտ է քաղում օտարերկրյա անձանցից կամ կազմակերպություններից»: Օրենքի պաշտոնական բացատրության մեջ լուսաբանված որոշումների շարքում ընդգրկված էր նաեւ մի դրույթ, համաձայն որի՝ արգելվում էր «մամուլի կամ հրապարակումների միջոցով իրականացնել լայնածավալ քարոզչություն, որը կայնդեր, թե հայերը ցեղասպանության զոհ են դարձել»: Ներպետական եւ միջազգային ծանր քննադատություններից հետո այդ հատվածը հեռացվել է օրենքի հրապարակված տարբերակից: Այսպիսով՝ դեռեւս հստակ չէ, թե ինչպե՞ս է կիրառվելու սույն օրենքը նմանատիպ դեպքերում, չնայած որ այն, անկասկած, զսպող ազդեցություն է ունենալու: Սույն օրենսգրքի մեկ այլ՝ ազգամիջյան ատելության (հանցագործություն՝ ներառված եւրոպական բազմաթիվ քրեական օրենսգրքերում) հրահրումն արգելող հատվածի հիմամբ պաշտոնական առաջին մեղադրանքը ներկայացվել է Անկարայի փաստաբաններից մեկին՝ Օսմանյան կայսրությունում կազմակերպված «հայերի կոտորածները» բացահայտորեն դատապարտելու համար: Նախկինում սույն դրույթը գործադրվել է, հիմնականում, այլախոհների դեմ, որոնք վկայակոչում էին Թուրքիայի «բազմամշակութայնության» հանգամանքը: Ամենահատկանշական իրողությունն այն է, որ Թուրքիայի ականավոր վիպասան Օրհան Փամուքին, որի ստեղծագործություններում մեծարվում է օսմանյան հարուստ պատմությունը, մեղադրանք է ներկայացվել օրենսգրքի մեկ այլ՝ «թուրքական ինքնությունը հրապարակայնորեն նսեմացնելու» մասին

դրույթի հիմամբ. դա տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ նա 2005 թ. փետրվար ամսին շվեյցարական թերթերից մեկին տված հարցազրույցի ընթացքում բացահայտաբար դատապարտեց հայերի ու քրդերի սպանությունները: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Եւրոպական Միության անդամակցելու հարցն այժմ դրված է օրակարգում, իսկ ազգային խտրականությունն արգելված է մարդու իրավունքներին վերաբերող եւրոպական օրենքներով՝ սույն դեպքերը կարելուք փորձություն կլինեն Թուրքիայի դատական համակարգի համար:

Թուրքական կառավարությունը դրամական աջակցություն է ցույց տալիս եւ օժանդակում է նաեւ հայրենի «գիտնականներին»՝ պաշտոնական դիրքորոշմանը համապատասխան քարոզչություն իրագործելու համար: Պաշտոնական շրջանակից դուրս գիտական միտքը նա դիտարկում է իբրեւ կործանարար եւ պետությանը սպառնացող իրողություն: Ցեղասպանության կամ նույնիսկ Օսմանյան կայսրությունում ապրած հայերի մասին անաշառորեն գրող գիտնականներին պարբերաբար վերագրվում են հայերից դրամական օժանդակություն ստանալու մեղադրանքներ: Եւ ընդհակառակը, պաշտոնապես ընդունված պատմաբանների հեղինակած պատմական աշխատությունները, եթե նույնիսկ դրանք զուտ քարոզչություն են, գովազդվում են իբրեւ տեղեկատվության վավերական սկզբնաղբյուրներ:

Քանի որ Թուրք գիտնականներն իրենք են սկսել մարտահրավեր նետել պաշտոնապես ընդունված պատմությանը, կառավարությունը որդեգրել է պաշտպանողական դիրքորոշում: Անցած ամռանը²⁰ Թուրքական երեք առաջատար համալսարաններ համատեղ կազմակերպեցին Օսմանյան կայսրության սահմաններում բնակված հայերի վերաբերյալ մի գիտաժողով, որին պետք է մասնակցեին բացառապես Թուրքական ծագմամբ գիտնականները, որոնք համաձայն չէին պաշտոնապես որդեգրված պատմական ընթացքին: Գիտական ժողովի մեկնարկից քիչ առաջ խորհրդարանական արտահերթ նիստում արդարադատության նախարարը մասնակիցներին մեղադրեց «ազգին մեջքից դաշունահարելու» մեջ, մինչդեռ իշխանական եւ ընդգիմադիր կուսակցությունների պատգամավորները դատապարտեցին նրանց՝ որպես «ժողովրդի դավաճանների»: Սույն գերլարված մթնոլորտում կազմակերպվեցին, մտահոգվելով մասնակիցների անվտանգության համար, հետաձգեցին գիտաժողովը:

²⁰ Հավանաբար հեղինակը նկատի ունի 2005 թ. ամռանը (ծնթ.՝ թրգմ.):

Հավելենք, որ խառնաշփոթ սույն միջադեպը խիստ քննադատության պատճառ դարձավ ոչ միայն արտասահմանում, այլ նաեւ անսովոր ծավալուն բանավեճ բորբոքեց երկրի ներսում: Նույնիսկ թերթերն ու մամուլի տեսաբանները, որոնք սովորաբար աջակցում էին Հայկական հարցի առնչությանը կառավարության որդեգրած դիրքորոշմանը, քննադատում էին նրա կեցվածքը՝ որպես խոսքի ազատության կոպիտ խախտում: Դեռ ավելին, խորհրդարանական այն պատգամավորներն ու պաշտոնյաները, որոնք դատապարտել էին գիտաժողովը, ըստ երեւոյթին, հանդես չէին եկել ողջ կառավարության անունից՝ արտացոլելով Եւրոպական Միության անդամակցության՝ առավել մեծ հարցի առնչությամբ առկա ներքին տարաձայնությունը: Որոշվեց գիտաժողովը կազմակերպել աշնանը, իսկ բարձրաստիճան թուրք քաղաքական գործիչները, այդ թվում նաեւ՝ օրվա վարչապետ [Ռեջեփ] Թայյիփ Էրդողանը, իրենց աջակցությունը հայտնեցին սույն նախաձեռնությանը:

«Ցեղասպանության մեղադրանքները» վիճարկող եռանդուն քարոզչության միջոցով ներքին լսարաններն արմատականացնելու քաղաքական արշավից զատ՝ թուրքական կառավարությունն իր գործունեությունն ուղղել է նաեւ դեպի արտաքին աշխարհ: 2005 թ. ապրիլին Թուրքիայի Ազգային ժողովը մի նամակով, որը ստորագրել էին թե՛ գործող վարչապետը եւ թե՛ ընդդիմության առաջնորդը, Մեծ Բրիտանիայից պահանջեց ներողություն խնդրել Թուրքիայից՝ ընդդեմ հայերի կազմակերպված թուրքական հանցագործությունների նկարագրությունները բովանդակող «կապույտ գրքի» համար, որն Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում պատրաստվել էր բրիտանական կառավարության պատվերով: Այդուհանդերձ, շատ չանցած՝ ակնհայտ դարձավ, որ կապույտ գիրքը, թեեւ կազմվել էր քարոզչական նպատակներով, պարփակում էր ճշմարտության²¹ մի մեծ հատիկ:

Միեւնույն ժամանակ, Թուրքիայի կառավարությունը բոլորովին վերջերս Հայաստանի իշխանություններին առաջարկեց, որ Թուրքիան ու Հայաստանը ձեւավորեն պատմաբանների համատեղ հանձնաժողով՝ իրենց համընդհանուր անցյալը հանգամանորեն ուսումնասիրելու համար: Այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով հատկապես Անկարայի՝ առավել ահագնա-

²¹ Առավել մանրամասն տե՛ս T. AKCAM, A Scandal: The Letter from the Turkish Parliament, or Where Are Sükrü Eledag and Justin McCarthy Leading This Country?, published in Turkish in Birikim, Istanbul, 2005, մայիս, էջ 89–105:

ցող հարձակողական կեցվածքը, եւ խնդրո առարկա հարցի առնչությամբ խստաշունչ հռետորաբանությունը՝ կասկածելի է, որ նրա նախատեսած հանձնախումբը կբավարարի պատմության անկեղծ վերագնահատման ջատագովների պահանջները: Սա, մասնավորապես, անհավանական է, եթե նկատի առնենք այն իրողությունը, որ կառավարությունն անցյալում արդեն սահմանափակել է գիտական հասանելիությունը սկզբնաղբյուրներին՝ հերքելով որոշակի փաստաթղթերի առկայությունը, կամ՝ օսմանյան արխիվներում աշխատելու թույլտվություն տրամադրելու հարցում մերժելով հետազոտողներին: Թեեւ, ըստ ոմանց տեղեկությունների, աշխատանքային պայմանները բարելավվում են, սակայն գիտնականները պատմում են նաեւ արխիվներից իրենց վտարելու կամ ծանոթատեսությունները բռնագրավելու դեպքերի մասին: Արխիվի անձնակազմի անդամները հրաժարվել են ներկայացնել առանձնահատուկ փաստաթղթեր եւ հաճախակի անհանգստացրել ու հարցաքննել են գիտնականներին՝ պահանջելով բացատրել ինչու են նրանք որոնում նմանաբնույթ տեղեկություններ եւ ում համար են աշխատում:

Ընդհանուր առմամբ, թուրքական կառավարությունը կարծես թե ճշմարտության փնտրտուքը համարում է անարդյունավետ եւ նույնիսկ՝ վտանգավոր (մի թուրք պաշտոնյա հեղինակներից մեկին ասել է, որ Հայոց ցեղասպանության մասին խոսելը կարող է զայրացնել թուրք ազգաբնակչությանը եւ նրան տրամադրել ընդդեմ հայերի): Այդուհանդերձ, նա տարբերակում է պատմական փորձերն ու Հայաստան երկրի կամ հայկական Սփյուռքի ներկայացուցիչների հետ՝ առավելապես ապագային միտված «հաշտեցումը» միմյանցից: Հետեւաբար, Անկարան հանդուրժել կամ հավանություն է տվել Հայաստանի եւ սփյուռքահայերի հետ տնտեսական, կրթական ու մշակութային հարցերի շուրջ որոշակի համագործակցությանն ուղղված փորձերին՝ այնպիսի կազմակերպությունների միջոցով, ինչպիսիք են Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովն ու Թուրք-հայկական գործարարության զարգացման խորհուրդը: Հանդիպումներ են տեղի ունենում երկու երկրների մասնագիտական խմբերի միջեւ, իսկ որոշ դեպքերում հանդիպում են նաեւ նրանց արտաքին գործերի նախարարները՝ երկկողմ հարաբերությունները քննարկելու համար: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, Թուրքիան Հայաստանի հետ իր հարաբերությունները հասցրել է նվազագույն մակարդակի:

Շարունակելի

Անգլերենից թարգմանեց եւ ծանոթագրեց
ՅՈՒԱԿ ՍՐԿ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԸ